

K VÝVINU POJMOV A POJMU VÝVINU V JEDNEJ KRITIKE

PAVEL CMOREJ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Úvod. Polemika a kritika mieriaca do vlastných radov sa na stránkach *Filozofie* zjavuje až neuveriteľne zriedkavo. Oveľa častejšie v nej nachádzame kamarátske potľapkávanie po pleci či citácie, ktoré sprevádza uznávanie pri-takávanie ich autorovi alebo ponížené okiadanie autorít s otáznym nimbom neomylnosti. Za celé štvrtstoročie svojej existencie *Filozofia* zaznamenala iba niekoľko matných pokusov o polemiku — zvyčajne s pochybným cieľom aj výsledkom.

Preto sa vôbec nečudujem, že L. Kvasz začína polemiku so mnou a svoju kritiku mojich statí o vývine pojmov s istými rozpakmi, ktoré zakrýva postmodernistickým rozjímaním o pravde a logicky spornou útechou, že hoci mi odporuje, pravdu môže mať nielen on, ale i ja, alebo ani on, ani ja, lebo „pravdu nie je možné mať“. Výraz „mať“ L. Kvasz totiž interpretuje ako vlastniť¹ a celý zvrat „mať pravdu“ ako „vlastniť pravdu“, od čoho je už len krôčik k záveru, že „slovenčina cíti vzťah k pravde ako vzťah vlastnícky“.

Pri analýze výrazu „mať pravdu“ L. Kvasz nepobadal, že ide o ustálené spojenie, ktoré „... má taký význam, ako by to bolo jedno slovo“ (7, s. 56). Nemožno preto akceptovať jeho rozklad významu spojenia „mať pravdu“ na dve samostatné zložky ani jeho interpretáciu slovesa „mať“ v danom spojení ako vlastniť. Keby sme Kvaszov postup uplatnili na výraz „mať amputovanú ruku“ alebo „mať krásnu susedu“, museli by sme konštatovať, že aj vzťah k amputovanej ruke či krásnej susede „slovenčina cíti ako vzťah vlastnícky“, čo sotva obstojí.

Domnievam sa, že zvrat „mať pravdu“ má taký istý význam ako anglický výraz „to be right“ a že vzťah k pravde, do ktorého vstupuje poznávajúci subjekt, sa ani v slovenčine nepociťuje „ako vlastnícky“. Pochybujem, že by vlastnícke nároky Slovákov či Čechov na pravdu boli väčšie ako nároky polemizujúcich Angličanov alebo Američanov. Rozdiely v týchto nárokoch sú skôr individuálne než národné. Ďalšie dôvody pre odmietnutie Kvaszovho názoru možno získať významovou analýzou slovesa „vlastniť“.

Ešte rozhodnejšie ako Kvaszovu analýzu zvratu „mať pravdu“ treba odmietnuť jeho koketovanie s myšlienkou, že pravdu „by som mohol mať... ja a súčasne aj môj kolega, ktorý mi odporuje“. Ak odporovať tvrdeniu T znamená tvrdiť jeho negáciu (t. j. to, že nie je pravda, že T),¹ tak pri bežnom chápaní spojky „nie je pravda, že“ pravdivé môže byť nanajvýš jedno z tvrdení T, non T, takže nemôžem mať pravdu ja i kolega, ktorý mi odporuje. Pravdu môžu mať obidvaja iba vtedy, keď niektoré výrazy v T chápu rôzne, ale v takom prípade môj kolega nepopiera to, čo tvrdím, alebo vtedy, keď sa spojka negácie, prípadne konjunkcie, interpretuje inak ako v každodennej slovenčine či klasickej dvojhodnotovej logike.

¹ Namiesto výrazu „nie je pravda, že“ budem používať aj skratku „non“.

V návale ľútosti nad obeťou svojej kritiky L. Kvasz pozabudol na to, že keby mal pravdu on i ja, hoci jeden z nás tvrdí T a druhý non T, polemika by stratila svoj zmysel. Veď prečo by sme mali polemizovať s človekom, ktorý „zotrúva v pravde“? Kvaszov názor na polemiku je však dosť rozporný. Na jednej strane si ju predstavuje ako „stretnutie dvoch cestovateľov... pri táborovom ohni“, ktorí si pri ňom vymieňajú získané poznatky a zapíňajú „biele miesta na mape poznania“ (veď „je nezmyselné presvedčať toho druhého, že nevidel, čo videl“), na druhej strane vyhlasuje, že je „nevyhnutné podrobiť neúprosnej kritike všetko, čo tvrdí“ ten druhý. Nechápe prečo, keď pravdu môžem mať „ja a súčasne aj môj kolega, ktorý mi *odporuje*..“ „a úprimne vypovedá o tom, ... ako sa mu vyjavila *pravda*“ (kurzíva — P.C.).

Našťastie, L. Kvasz sa do role skautského pacifistu len štylizuje a hneď po úvode, pripomínajúcom hladkanie zajačika, ktorému ideme zlomiť väzy, sa s patričnou vervou púšťa do „neúprosnej kritiky“. V tejto súvislosti by som rád dodal, že tiež zastávam názor, podľa ktorého „cieľom polemiky nie je protivníka poraziť“ alebo mu dokázať, že je „klamár, ... hlupák či podvodník“ (hoci mnohým ide najmä alebo výlučne o toto). Jej hlavný zmysel vidím v spoločnom hľadaní pravdy, v úsilí nájsť optimálne riešenie nejakého problému alebo určitejšie kontúry nejakej koncepcie či teórie. Tomuto cieľu by malo byť podriadené všetko ostatné. Hlavné slovo v polemike by nemali mať osoby, ale argumenty. Z toho však nevyplýva, že polemika musí byť suchopárnou výmenou argumentov a protilargumentov. Mierna dávka dobromyseľnej ironie či uštipačného humoru nemôže predsa polemizujúcim, ktorým ide o vec a nie o osobnú prestíž, nikdy uškodiť.

Ďalšie členenie mojej odpovede na Kvaszov článok zodpovedá členeniu jeho kritiky rozvinutej v druhej a tretej časti jeho state (označených ako B a C). Na kritiku, ktorú L. Kvasz uverejnil v odseku pod názvom N..., reagujem v časti s titulom K.N.... V ostatnom texte „K.N.“ používam ako skratku výrazu „Kvaszova kritika uvedená v N..“ Pri citáciách z Kvasza vynechávam odkaz na jeho stať — z kontextu by malo byť zrejmé, že sú od neho.

K.I.1. Je mi ľúto, že L. Kvasz sa „s pojmami chápanými ako zážitky ešte nestretol“. Trochu introspekcie by ho však mohlo veľmi rýchlo presvedčiť o tom, že toto chápanie nie je až také „nešťastné“ a „neproduktívne“, ako sa mu zdá. Stačí si napr. pomyslieť pojem Pravidelný päťuholník, potom pojem Pravidelný šesťuholník atď. až po trebárs Pravidelný pätnásťuholník a pozorovať, čo pritom prežívame, čím sa jednotlivé pomyslenia medzi sebou líšia a pod. Nie sú azda uskutočnené duševné akty či pochody duševnými zážitkami?

O zážitkoch sa samozrejme hovorí a píše aj v psychológii myslenia. Napr. už A. Jurovský vo svojej učebnici psychológie napísal, že „... javy myslenia, myšlienky, pochopy a sudy nie sú vo svojej podstate ničím neistým a nejasným; práve naopak, sú to *určité, jasné a spoľahlivo uvedomené duševné zážitky*“ (4, s. 22). Poznamenávam, že slovo „pocho-p znamená u A. Jurovského to isté čo výraz „pojem“. U Jurovského nachádzame aj dispozičné chápanie pojmov. Na s. 240 píše: „treba ich [t.j. pojmy — P.C.] pokladať za aktívne poznávacie dispoziície, ktoré spravujú a ovládajú naše chápanie“. Zo zážitkového chápania myšlienkových procesov vychádzala aj würzburgská psy-

chologická škola [experimentálnej psychológie], ktorá hneď na začiatku svojho výskumu narazila na problém, „čím sa vlastne líšia *zážitky* myslenia od zážitkov vnímania, cítenia, snaženia atď.“ [6, s. 131]. L. Kvasz môže zážitkové chápanie pojmov odmietnuť ako „neproduktívne“, „nezrozumiteľné“ či „nešťastné“, ale nemôže poprieť, že je možné (lebo skutočne existuje). Možno ho vystopovať aj vo formuláciách stúpcov vývinovej teórie pojmov. Predstavuje teda jedno z možných chápaní termínu „pojmem“, ktoré dáva téze o vývine pojmov jeden z jej viacerých významov. Jednou z úloh, ktoré som si kládol v [2, s. 288], bolo poukázať na túto viacznačnosť.

Rozlíšenie psychických pojmov na aktuálne zážitky a dispozičné psychické pojmy má v súvislosti s vývinovou teóriou pojmov osobitný význam, lebo podmienky identity a možnosti vývinu sú pri aktuálnych zážitkoch celkom iné ako pri dispozičných pojmoch. Rád by som zdôraznil, že v mojej stati [2] sa psychické pojmy nedefinujú (to je úloha pre psychológa), ale iba orientačne charakterizujú, a to zaradením do súboru psychických zážitkov, v ktorom sa, pochopiteľne, nachádzajú aj iné zážitky, ako sú pojmy, súdy či úsudky.

K.I. s. 290. Vo svojej stati [2, s. 290] okrem iného uvádzam explikáciu výrazu „pojmem“, ktorá sa nám ponúka v intenzionálnej logike. Významnú úlohu v tejto logike majú práve funkcie definované na dvojiciach (možný svet, časový okamih) a nie na trojiciach, o ktorých píše L. Kvasz. Jeho návrh „hovoriť o trojiciach“, obsahujúcich ako jednu zo svojich zložiek súradnicovú sústavu, by bolo treba podrobiť dôkladnejšiemu rozboru, do ktorého sa nemienim púšťať, lebo som presvedčený, že výsledok tohto rozboru vývinovej teórie pojmov vôbec nepomôže.

Na otázky na konci K.I. s. 290 odpoviem otázkou: je možná logicky konzistentná fyzikálna teória, podľa ktorej by pohyb náboja nebol sprevádzaný vznikom magnetického poľa? Ak áno, tak svet, na ktorý sa pýta L. Kvasz, je možný.

K.I.3. Základnými pojmami Peanovej aritmetiky prirodzených čísel (ďalej PA) sú: pojem nasledovníka S , pojem nuly $\emptyset$ a pojem množiny všetkých prirodzených čísel N . Podľa Kvaszovho receptu („byť bodom neznamená nič viac a nič menej ako spĺňať všetky axiomy geometrie“) byť nasledovníkom značí to isté ako spĺňať všetky axiomy PA. Lenže byť nulou alebo byť množinou N je potom tiež to isté ako spĺňať všetky axiomy PA. Čím sa však pojmy S , $\emptyset$ a N medzi sebou líšia?

Sledujme Kvaszov návod ďalej. Zmysel pojmu S , $\emptyset$ či N sa vraj redukuje na „zoznam explicitne sformulovaných tvrdení“. Ktorých tvrdení? Z kontextu usudzujem, že Kvasz má na mysli zoznam *všetkých* axióm, z čoho vyplýva, že pojmy S , $\emptyset$ a N majú ten istý zmysel, čo je nepochybne nonsens. Preto predpokladajme, že zmysel pojmu sa „redukuje“ na zoznam tých axióm, v ktorých sa pojem vyskytuje. Zabudnime zhovievavo na to, že dva rôzne pojmy sa môžu vyskytovať v tých istých axiómach a skúmajme, ako sa môže zmysel redukovat' na „zoznam tvrdení“. Pod zoznamom axióm možno rozumieť buď istú množinu mien týchto axióm, ktorá zastupuje množinu pomenovaných axióm, alebo množinu samých axióm. PA sa opiera o nasledujúce axiomy:

A 1 $\emptyset \in N$.

A 2 Pre každé n platí: ak $n \in N$, tak $S(n) \in N$.

A 3 Pre každé n platí: ak $n \in N$, tak $S(n) \neq \emptyset$.

A 4 Pre každé $m, n \in N$ platí: ak $S(n) = S(m)$, tak $n = m$.

A 5 Pre každú podmnožinu M množiny N platí: ak $\emptyset \in M$ a pre každé n , ktoré patrí do M platí, že $S(n) \in M$, tak $M = N$.²

Ako môže byť zmyslom pojmu $\emptyset$ zoznam axiém $\{A 1, A 3, A 5\}$, kde $A X$ je meno príslušnej axiomy, alebo zoznam $\{\emptyset \in N, \text{Pre každé } n \dots\}$ obsahujúci axiomy $A 1, A 3, A 5$, keď „ $\emptyset$ “ nepatrí do kategórie mien označujúcich množiny? Ako sa môže zmysel pojmu N redukovať na taký zoznam, keď „ N “ má označovať celkom inú množinu? Keby sa zmysel pojmov $S, \emptyset, N$ redukoval na „zoznam tvrdení“, axiomy $A 1 - A 5$ by boli tvrdeniami o týchto zoznamoch alebo im zodpovedajúcich množinách, hoci nimi evidentne nie sú. Alebo máme pod zoznamom tvrdení rozumieť dačo iného? Napr. samé tvrdenia či ich konjunkciu? Môžu však byť tvrdenia zmyslom pojmov $S, \emptyset, N$, keď v žiadnom z nich sa nič netvrdí? Akú štruktúru má zmysel týchto pojmov redukovaný na „zoznam tvrdení“, prípadne na samotné tvrdenia?

Kvaszovo presvedčenie, že pojmy sú poznatky, pramení jednak z nepochopenia povahy a možností implicitných definícií, jednak z neznalosti alebo ignorovania elementárnej logickej gramatiky. L. Kvasz sa podľa všetkého domnieva, že abstraktnou sústavou axiém sa definujú určité pojmy, a to je kardinálny omyl. Stačí si uvedomiť, že každý abstraktný neprotirečivý systém axiém má vždy viacej modelov (v najlepšom prípade izomorfných). Výrazy „ S “, „ $\emptyset$ “, „ N “ abstraktného systému axiém $A 1 - A 5$ možno interpretovať nekonečne mnohými spôsobmi. Napr. a) „ S “ ako funkciu, ktorá danému číslu priradzuje číslo o 2 väčšie,³ „ $\emptyset$ “ ako 1 a „ N “ ako množinu nepárnych prirodzených čísel alebo b) „ S “ ako $+2$, „ $\emptyset$ “ ako 2 a „ N “ ako množinu párnych prirodzených čísel alebo c) „ S “ ako $+3$, „ $\emptyset$ “ ako 3 a „ N “ ako množinu všetkých prirodzených násobkov čísla 3 väčších ako 0 atď. ad infinitum. Čitateľ sa môže ľahko presvedčiť o tom, že axiomy $A 1 - A 5$ sú pravdivé pri každej z uvedených či naznačených interpretácií (pri ktorých sa ostatným výrazom udeľuje ich bežný význam). Ktoré z naznačených pojmov, zodpovedajúcich výrazom „ S “, „ $\emptyset$ “ a „ N “, definuje abstraktný systém axiém $A 1 - A 5$?

Nie je mi celkom jasné, či text v predposlednom odseku K.I.3 je iba kritikou nahrádzovania pojmov alebo aj demonštráciou názoru, že keď pojem v súde nahradíme poznatkom, resp. keď jemu zodpovedajúci výraz nahradíme výrokom vyjadrujúcim poznatok, tak sa nič nestane. Zo širšieho kontextu súdim, že najskôr je jedným aj druhým, čiže jedno a to isté sa tu kritizuje a aj akosi akceptuje. L. Kvasz má pravdu, keď tvrdí, že „nahrádzajú sa *zväčša* výrazy a nie pojmy“ (kurzíva — P.C.), ale v danom kontexte je reč o pojmoch a súdoch, ktoré nemožno nahrádzať výrazmi. Pojmy v súdoch možno totiž nahrádzať len pojmi a nie výrazmi. Treba tiež dodať, že v intenzionalnej logike sa nenahrádzajú len výrazy vo výrazoch, ale aj pojmy v pojmoch a súdoch.

Nosnosť Kvaszovho nonšalantného stanoviska k logickej a lingvistickej gramatike si môže čitateľ overiť nahradením výrazu „ $\emptyset$ “ v axiómach $A 1, A 3, A 5$ ich konjunkciou alebo nahradením výrazu „atómy“ vo výroku vyjadru-

² Pozri napr. 1, s. 61.

³ Ďalej budem túto funkciu označovať výrazom „ $+2$ “, takisto iné podobné funkcie.

júcom súd, že niektoré atómy sú elektricky neutrálne, konjunkciou niektorých poznatkov o atómoch.

Návrh predložený Kvaszom v poslednom odseku K.I.3 môžem akceptovať len ako zábavnú sofistiku.

K₁I.s.294. Logický zápis „ $\lambda x.Z[x] \wedge R[x] \wedge V[x]$ “ je priezračnejší ako výraz „rozumný živočích vyrábajúci pracovné nástroje“ v tom zmysle, že na ňom vidno to, čo zakrýva výraz prirodzeného jazyka, totiž fakt, že pojem vyjadrený týmito výrazmi sa neskladá zo súdov (prípadne poznatkov), ale zo súdových *foriem*. Iba o to mi išlo v danom kontexte. Netvrdím, že symbolický zápis postihuje zodpovedajúci pojem celkom priezračne; pre tento účel by bolo treba použiť podstatne zložitejší jazyk intenzionálnej logiky, čo by nebolo v danom článku — vzhľadom na jeho zámer a oslovenú filozofickú obec — vôbec únosné. Z môjho tvrdenia, že uvedený logický zápis je priezračnejší ako prirodzený, L. Kvasz vyvodil záver, že tento zápis je priezračný, nenápadne mi ho podvrhol a potom preň skritizoval. Lenže z toho, že *a* je priezračnejšie ako *b*, ešte nevyplýva, že *a* je priezračné (ako z toho, že trpaslík *T*₁ je vyšší ako trpaslík *T*₂, nevyplýva, že trpaslík *T*₁ je vysoký). Teda súhlasím s Kvaszom, „že je problematické nazývať ho (symbolický zápis — P.C.) priezračným“, podotýkam však, že ja som ho nazval iba priezračnejším.

K₂I.s.294. V PA sa funkcia + definuje (induktívnou definíciou). Túto maličkosť môžeme však prehliadnuť predpokladajúc existenciu takého systému aritmetiky prirodzených čísel, v ktorom sa implicitne definujú aj operácie súčtu a súčinu (+ a .). Nech *C*₁, ..., *C*_{*n*} sú axiómy tejto aritmetiky a *C* ich konjunkcia. O jasnosti a korektnosti Kvaszovej odpovede na otázku, aké systémy súdov predstavujú funkcie + a ., sa možno presvedčiť veľmi ľahko. Nahradme „+“ a „.“ vo výroku

$$2.(3+4)=24$$

konjunkciou *C* a všimnime si získaný výsledok

$$2C(3C4)=24.$$

Na prvý pohľad je zrejmé, že výsledkom tohto nahradenia (ktorému by sa nemalo dať nič vytknúť, keby + a . reprezentovali „systémy súdov“) je syntakticko-sémantický nezmysel (podotýkam, že *C* je výrok). Keby sme „+“ a „.“ v uvedenom výroku nahradili jednotlivými axiómami alebo menom množiny axióm, nepochodili by sme o nič lepšie. Ako môžu funkcie + a . predstavovať súdy alebo systémy súdov, keď sú nimi nenahraditeľné?

K.I.5. Kvaszovej pozornosti akosi uniklo, že vo svojich statiach sa koncentrujem na problémy, ktoré súvisia s vývinovým chápaním *pojmov v logickom zmysle* (pozri aspoň posledný odsek v [2, s. 307]). Problémy vývinu psychických pojmov by bolo treba podrobiť osobitnému skúmaniu, ktoré by malo vyústiť v bližšom určení vývinu týchto pojmov (akými konkrétnymi zmenami prechádza psychický pojem počas svojho vývinu?) a ich identity. S akým pojmom vývinu a identity pojmov pracujú Kvaszom spomínaní autori? Nepoužívajú implicitne pojem identity vypožičaný z logiky alebo jeho analón, ktorý ohrozuje konzistentnosť ich vývinovej koncepcie?⁴ Nepoznáam

⁴ Lebo ani psychológia nemôže byť ľahostajná k výskytu antinómií vo svojich teóriách.

odpovede na tieto otázky. Vo svojich statiach som chcel upozorniť na isté problémy a ťažkosti, ktoré by žiadna vývinová teória pojmov nemala obchádzať a ktoré si — pokiaľ viem — prívrženci vývinovej teórie doteraz skoro vôbec nevšímali. Neanalyzoval som však psychologické teórie, hoci nepochybujem o tom, že výsledky skúmania pojmov v logickom zmysle nájdu patričné uplatnenie aj pri skúmaní psychických pojmov. V danej súvislosti sa naliehavo vnucuje táto otázka: neskúma psychológia skôr vývin *osvojovania si* či *zmocňovania* sa pojmov než vývin pojmov samých?! Zdanlivo nepatrný posun od vývinu pojmov k vývinu ich *osvojovania si* (vrátane ich *zmocňovania* sa v procese objavovania) môže psychologickú teóriu oslobodiť od ťažkostí, s ktorými zápasí vývinová teória pojmov v logickom zmysle.

K.I.6. Vyčleniť nejaký objekt vôbec neznamená tvrdiť o ňom, že je vyčleniteľný. Tvrdí azda niečo pes, ktorý dokáže vyčleniť páchatela zo skupiny podozrivých?! Dajme však Kvaszovi za pravdu a všimnime si, čo všetko obsahuje poznanie, ktoré nazýva predporozumením. Ak Kvaszovi dobre rozumiem, patria doň predovšetkým poznatky o tom, čo možno a čo nemožno zmysluplne povedať o predmete pojmu. Do predporozumenia pojmu Zem by teda mohli patriť poznatky ako „O Zemi možno zmysluplne povedať, že má tvar gule s polomerom 300 km“, „...s polomerom 301 km“, „...s polomerom 302 km“ atď. aspoň po 10 000 km. Ďalej by tam mali patriť poznatky ako „Nemá zmysel povedať, že Zem má rada kokakolu“, „...rada borovičku“, „...rada L. Kvasza“ atď., takisto poznatky ako „Nemá zmysel tvrdiť, že Zem je deliteľná 2“, „...deliteľná 3“, ...atď. do nekonečna. Takých poznatkov je nepochybne nekonečne veľa. Pripadá mi absurdné tvrdiť, že tieto „poznatky“ ako zložky predporozumenia vstupujú s ním do pojmu Zem. A keby to tak aj bolo, aké miesto v tomto pojme zaujímajú? L. Kvasz sa v danej súvislosti nepopasoval ani s jedným problémom, na ktoré som upozornil v 3. a 6. časti state 2. Prečo sa nepokúsil o definíciu pojmu Zem (alebo nejakého iného), ktorá by ukázala, že v tomto pojme je naozaj obsiahnuté jeho predporozumenie?! (K otázkam za „apropos“ len toľko: z hľadiska teórie typov prvá otázka je nezmyselná, čo možno rozpoznať „čisto analyticky“.)

V ktorých pojmoch je obsiahnuté poznanie, že každé teleso je rozpriestranené? Predloženú tézu nestačí hlásať, treba ju doložiť konkrétnym príkladom a patričným *rozborom štruktúry pojmu*, ktorý tento poznatok obsahuje.

Obávam sa, že stanovisko, podľa ktorého pojmy obsahujú poznanie, možno „seriózne hájiť“ iba za cenu neúnosného rozmazania pojmu poznania. Keď pod poznaním budeme rozumieť pravdivý overený súd či systém takých súdov, iba o celkom nezaujímavých a málo používaných pojmoch budeme môcť povedať, že obsahujú poznanie (pozri aspoň 2, s. 294).

K.I.7. Moje rozhodnutie explikovať vývin pojmu ako vývin jeho obsahu pocítil L. Kvasz prívlastkom „arbitrárne“ bez toho, že by uviedol čo len *jednu-jedinú inú* možnosť explikácie. S označením „arbitrárne“ nemôžem súhlasiť jednak preto, že explikáciu vývinu pojmu ako vývinu jeho obsahu považujem za najprímeranejšiu (silnú oporu pre ňu poskytuje aj literatúra stúpcov vývinovej teórie), jednak preto, že žiadne iné rozumné možnosti jednoducho nevidím. Zmeny rozsahu pojem nezasahujú, odohrávajú sa totiž mimo neho. (Môže sa niečo vyvíjať tak, že sa pritom mení dačo mimo neho?!) L. Kvasz píše, že nechápe, prečo „zmeny rozsahu nemajú vývinový ráz“ (2, s. 301;

Kvaszova citácia je nepresná).⁵ Má však v zálohe prinajmenšom istú intuitívnu predstavu o tom, ktoré zmeny rozsahu by sme mohli pokladať za vývinové? Ak ju má, prečo ju vo svojej kritike aspoň nenaznačil?

Fregeho koncepcia by bola „veľmi nádejná pre rozvíjanie teórie vývinu pojmov“, keby to bola *adekvátna* teória pojmov. Možno však považovať za adekvátnu teóriu, podľa ktorej ľubovoľné dva pojmy s tým istým rozsahom splývajú (2, s. 306), teóriu, ktorá stotožňuje napr. pojem Najväčšie slovenské mesto s pojmom Hlavné mesto Slovenska? L. Kvasz podáva veci tak, ako by som Fregeho teóriu odmietol preto, že mi nevoní, lebo v nej možno rozvinúť vývinovú teóriu pojmov, a nie preto, že je neadekvátna (že pojem Pojem sa v nej explikuje vonkoncom neprimerane). „Čo k tomu dodať?“ Azda iba toľko, že L. Kvasz si moju stať prečítal dosť nepozorne alebo zaujato a že jediným kritériom, ktoré uplatňuje pri výbere teórie pojmov, je zrejme jej zlučiteľnosť s vývinovou doktrínou.

K.II.1. Snáď najzávažnejšiu výhradu k mojej kritike vývinovej teórie pojmov vyjadril L. Kvasz v konštatácii, že moja argumentácia „je založená na neadekvátnej matematizácii“. Len nechápem, prečo vydáva za *moju* „matematizáciu“ prístup, ktorý som uplatnil iba v expozícii problému identity vyvíjajúcich sa pojmov (a len v texte, ktorý L. Kvasz cituje), prístup, ktorý som vzápätí opustil a z ktorého som v nasledujúcej argumentácii vôbec neŕazil?! Matematizáciu, na pozadí ktorej skúmam „nevídané vývinové úkazy“ a konštruujem antinómie vývinovej koncepcie pojmov (3, s. 389–393) odbavil L. Kvasz jedinou (!) vetou uvedenou na konci K.II.1.⁶ Nemôžem si pomôcť, ale pripadá mi to prinajlepšom čudné. Zdá sa, že L. Kvasz, opojený vlastnou konceptualizáciou vývinu pojmov, nedocenil nezanedbateľné rozdiely medzi matematizáciou, ktorú vo svojom článku toľko kritizuje, a matematizáciou, ktorú predpokladám pri konštruovaní antinómií. Keby bol tejto matematizácii venoval väčšiu pozornosť, možno by bol zistil, že je jeho konceptualizácii intuitívne dosť blízka, až na to, že nemá jej nedostatky, na ktoré poukážem nižšie. Ďalej budem od uvedenej nevyváženosti Kvaszovej kritiky abstrahovať a sústredím sa na analýzu jeho textu v K.II.1.

Kvaszom odporúčané nahradenie výrazu „pojem P“ termínom „teleso T“, „pojem P_i“ termínom „poloha telesa T_i“ atď. je podľa môjho názoru formálne nekorektné. V citáte, ktorý uvádza, P, P₁, P₂ sú napospol samé pojmy (tej istej kategórie!), a preto má zmysel predpokladať, že $P = P_i$, kým pred-

⁵ V stati 2 som sa snažil na s. 297 naznačiť, prečo „zmeny rozsahu nemajú vývinový ráz“. Kvaszova reakcia svedčí o tom, že niektorým čitateľom to nebude stačiť. Nespokojenci by mali vziať do úvahy aj okolnosť, že na ploche jednej štúdie s limitovaným rozsahom som nemohol obsiahnuť zdôvodňovať, prečo som sa nevydal tou či onou cestou explikácie, že často som sa musel obmedziť na niekoľko poznámok a do istej miery počítať aj s čitateľovou spolupracou.

⁶ Čitateľ, ktorý si pozorne prečítal text štúdie 3 na s. 388–389, nemohol nepostrehnúť, že ani matematizáciu opierajúcu sa o pojem temporálnej identity nepovažujem za dokonalú — tú by nám mali predložiť obhajcovia vývinovej teórie. Úplne vyhovujúci pojem identity vyvíjajúcich sa pojmov nemožno predsa očakávať od človeka, ktorý má o vývinovej teórii pojmov tie najväčšie pochybnosti. Čo som vlastne sledoval zavedením temporálnej identity? Chcel som ukázať, že zaviesť „súci operatívny pojem“ identity nie je ľahké ani jednoduché a že aj vývinová teória pojmov, založená na neštandardnom pojme identity môže uviaznuť v marazme logických protirečení a iných ťažkostiach.

poklad o totožnosti telesa T s jeho polohou nemá zmysel — a priori predsa vieme, že teleso T nie je totožné so žiadnou zo svojich polôh. Tú istú polohu môžu zaujímať rôzne telesá a to isté teleso môže byť raz v jednej, inokedy zasa v inej polohe, takže predpoklad $T=T_i$ je a priori nepravdivý, z hľadiska teórie typov dokonca nezmyselný. Teda spôsobom, ktorým L. Kvasz paroduje môj text, sotva možno dokázať, „že pohyb nie je možný“, lebo tento spôsob nie je logicky korektný.

To isté si myslí L. Kvasz o mojom spôsobe argumentácie uplatnenom v uvedenej citácii. Zjavne zastáva názor, že podobne, ako som tu odlíšil teleso T od jeho polôh T_i , som mal odlíšiť aj vyvíjajúci sa pojem P od jeho vývinových stupňov P_i . „Pojem P (ktorý sa vyvíja) a pojmy $P_1, P_2, \dots$ (ktoré sa v čase nemenia) sú kvalitatívne odlišné objekty“, „objekty rôzneho druhu“. Musím zdôrazniť, že práve tomu som sa chcel vyhnúť (stačí si pozorne prečítať druhý odsek Kvaszom citovaného textu). Pojem druhu či kvalitatívnej odlišnosti L. Kvasz nešpecifikuje, ale podistým ho možno explikovať ako logický typ pojmu. Možno však akceptovať koncepciu, podľa ktorej vývin pojmu P je proces, v ktorom sa namiesto P používajú vždy *iné* pojmy $P_1, \dots, P_n$ celkom *iného* typu?! Všimnime si Kvaszovo chápanie vývinu pojmov bližšie.

Vyvíjajúci sa pojem P je podľa L. Kvasza funkcia, ktorá časovým okamihom $t_1, t_2, \dots$ priraduje nemeniace sa pojmy $P(t_1), P(t_2), \dots$. Ak $t_i \neq t_j$, tak z toho ešte nevyplýva, že $P(t_i) \neq P(t_j)$, lebo ten istý pojem sa používa vo viacerých okamihoch, ale ak sa pojem P naozaj vyvíja, musia existovať aspoň dva rôzne okamihy t_i, t_j , pre ktoré platí, že $P(t_i) \neq P(t_j)$. Pojem $P(t_i)$ budem — podobne ako L. Kvasz — označovať aj symbolom „ P_i “ (teda platí, že $P(t_j) = P_j$). Venujme teraz pozornosť niektorým dôsledkom Kvaszovho chápania vývinu pojmov.

1. Toto chápanie je očividne široké: sotva možno každú funkciu s uvedenými vlastnosťami považovať za vyvíjajúci sa pojem. Vyvíja sa azda pojem, ktorý v jednom časovom intervale nadobúda hodnotu P_1 , v ďalšom hodnotu P_2 , potom zasa P_1 a po nej hodnotu P_2 atď. v celom priebehu svojej existencie? Navyše L. Kvasz vôbec nepíše, čím sa navzájom líšia pojmy $P_1, \dots, P_n$. Veď funkcia P s uvedenými vlastnosťami môže okamihom $t_1, t_2, \dots$ priradovať tie najrozmanitejšie pojmy.

2. Podľa Kvaszovej koncepcie sa vyvíjajú iba pojmy, ktoré majú povahu funkcií priradujúcich stabilné pojmy $P_1, P_2, \dots$ časovým okamihom. Tento dôsledok priaznivcov vývinovej teórie pojmov určite nepoteší, pretože obrovská väčšina používaných pojmov túto povahu nemá.

3. Pojmy $P_1, P_2, \dots$ možno používať bez toho, že by sme čo len raz použili vyvíjajúci sa pojem P (ako možno používať čísla $0, 1, 2, \dots$ a pritom nepoužiť ani jednu funkciu, ktorá tieto čísla priraduje časovým okamihom). Vyvíjajú sa teda pojmy, ktoré vôbec nemusíme používať.

4. Vyvíjajúci sa pojem P vôbec nemožno použiť na účely, na ktoré používame jeho vývinové stupne $P_1, \dots, P_n$. Nech Atóm₁, Atóm₂, ... sú rôzne vývinové stupne pojmu Atóm. Na prvý pohľad je jasné, že funkcia priradujúca časovým okamihom $t_1, t_2, \dots$ pojmy Atóm₁, Atóm₂, ... nie je pojmom Atóm (ignorovanie logickej gramatiky sa Kvaszovi vypomstilo aj tu).

5. Priam groteskný mi prichodí dôsledok, že Kvaszov *vyvíjajúci* sa pojem sa vlastne vôbec *nevyvíja*. Veď aké vývinové zmeny môže prekonávať funkcia P ? Odpoveď na túto otázku som v Kvaszovom článku nenašiel (čo

ma vôbec neprekvapilo, lebo prívrženci vývinovej teórie pojmov sa podobnými „talafatkami“ príliš nezapodieľajú). Preto sa pokúsím uvažovať o zmenách Kvaszovho vyvíjajúcaho sa pojmu P na vlastnú päsť. L . Kvasz sa možno domnieva, že funkcia P sa vyvíja a mení buď tak, že postupne nadobúda hodnoty $P_1, P_2, \dots$ [teda v prítomnom okamihu t_p priraduje nejakú hodnotu len tomuto okamihu a minulým okamihom, v ktorých pojem P existoval], alebo tak, že v prítomnom čase t_p nadobúda hodnotu P_p a na minulých a budúcich okamihoch je nedefinovaná. Podľa prvého chápania vývinu funkcie P vyzerá v prítomnom čase t_p takto:

$$\begin{array}{ccccccccccc} t_1, & \dots, & t_m, & \dots, & t_p, & t_{p+1}, & t_{p+2}, & \dots, & t_b \\ * & * & P_1, & P_m, & P_p, & * & * & * & * \end{array}$$

(kde t_1 je prvý okamih existencie P a $*$ signalizuje nedefinovanosť v okamihoch uvedených v hornom riadku). Tá istá funkcia P bude v čase t_{p+1} (keď sa budúci okamih t_{p+1} zmení na prítomný) priradovať určité hodnoty aj okamihom z intervalu (t_p, t_{p+1}) a v ostatných okamihoch sa bude správať ako v čase t_p . Môžeme však tvrdiť, že funkcia, ktorá ešte včera okamihu t_{p+1} nič nepriradovála, je totožná s funkciou, ktorá mu dnes v čase t_{p+1} priraduje pojem P_{p+1} ? Môžeme, ale dostaneme sa do sporu s podmienkou totožnosti funkcií, podľa ktorej funkcia f_1 je totožná s funkciou f_2 práve vtedy, keď pre každé x platí, že $f_1(x) = f_2(x)$, čo by malo od takého tvrdenia odradiť každého „človeka so stredoškolským vzdelaním“.

Na túto podmienku narazíme aj pri druhom chápaní vývinu funkcie P , podľa ktorého P priraduje nejakú hodnotu iba prítomnému okamihu t_p a na ostatných okamihoch je v čase t_p nedefinovaná. Nemožno totiž stotožniť funkciu, ktorá teraz, v čase t_p , nadobúda iba hodnotu P_p , s funkciou, ktorá bude zajtra v čase t_{p+1} nadobúdať iba hodnotu P_{p+1} a na ostatných okamihoch bude nedefinovaná. Ani podobné iné zmeny funkcie P nie sú z hľadiska teórie funkcií prípustné (a pochopiteľne je aj predpoklad, že funkcia P začína jestvovať až v okamihu t_1 , v ktorom sa zjavuje jej prvá hodnota P_1). Pri takých zmenách jedna a tá istá funkcia P nejakému okamihu t_i raz niečo priraduje a inokedy zase nepriraduje (lebo je v ňom nedefinovaná), čo svedčí o tom, že P pritom stráca svoju identitu, alebo aj o tom, že na identite tu možno trvať len na úkor konzistentnosti.

Ako každý pojem, aj funkcia P môže isté vlastnosti nadobúdať a iné zase strácať (napr. P môže byť raz predmetom Kvaszovej a inokedy zase mojej pozornosti). V tomto zmysle sa P môže meniť, ale ktoré z takých rýdzo vonkajších, povrchových zmien majú vývinový charakter?!

K.II.3. S antinómiami sa L . Kvasz vyrovnal takrečeno mávnutím ruky — lakonickou poznámkou, „že ich výklad ako dôsledkov neadekvátnej matematizácie je postačujúci“. Podotýkam, že matematizácii uplatnenej pri ich konštrukcii venoval iba poslednú vetu K.II.1. Namiesto rozboru antinómií nám L . Kvasz ponúkol svoj príklad s guľičkou. Venujme mu väčšiu pozornosť ako L . Kvasz antinómiám.

Kvaszova guľička G je pozoruhodná entita s podvojným bytím v dvoch svetoch — vo fyzikálnom a konceptuálnom. Na jednej strane je to fyzikálny predmet, ktorý sa nachádza najprv v pravom hornom rohu, potom v ľavom dolnom rohu, predmet, ktorý možno kotúľať a nepochybne aj vážiť, strkať,

ohmatávať atď., na druhej strane je to funkcia, ktorá časovým okamihom priradzuje isté objekty, teda entita, ktorú nemožno kotúľať z jedného rohu do druhého, ani ju vážiť, strkať, ohmatávať a pod. Hodnoty tejto funkcie majú tiež podvojnú povahu — sú to guľičky i polohy guľičky. „Guľička v rôznych polohách môže byť stále tá istá guľička“, píše L. Kvasz a z kontextu vyplýva, že má na mysli guľičku v polohách $G\{t_1\}$, $G\{t_2\}$, ..., kde $G\{t_1\} = G_1$ a $G\{t_2\} = G_2$.

Z takej konceptualizácie nemôže vziť nič dobrého. Len vďaka nej môže L. Kvasz tvrdiť, že „ G_1 a G_2 je stále tá istá guľička G , ale pritom $G_1 \neq G_2$ [jedna je v ľavom a druhá v pravom rohu]“. Čo tu znamená „stále tá istá guľička“? Keď prvú časť tohto tvrdenia vezmeme doslova, t.j. v tom zmysle, že $G_1 = G$ a $G_2 = G$, tak hneď získame spor s druhou časťou (lebo z prvej vyplýva $G_1 = G_2$). Keď ju však prečítame rafinovanejším spôsobom, ku ktorému nás L. Kvasz pobáda nižšie, t.j. ako „ $G_1 = G\{t_1\}$ a $G_2 = G\{t_2\}$ “, z citovaného tvrdenia dostaneme vetu „ $G_1 = G\{t_1\}$ a $G_2 = G\{t_2\}$, ale $G_1 \neq G_2$ (...)“, v ktorej sa konštatuje, že funkcia G priradzuje okamihom t_1 , t_2 rôzne hodnoty. O totožnosti guľičky G s G_1 a G_2 , o ktorej píše L. Kvasz v uvedenej citácii, sa tu nič nehovorí (hoci práve o ňu išlo Kvaszovi) a pri tejto interpretácii ani nemôže, pretože „ $G = G_1$ “ je v prípade funkcionálneho chápania G presne taký nezmysel ako „ $\sin = 1$ “.

Na rozdiel od L. Kvasza nemôžem konštatovať, že by som „v príklade s guľičkou“ nepocitoval „nič paradoxné“, naopak, je paradoxný skrz-naskrz. Preto sa vôbec nečudujem, že guľička, o ktorej je reč v citovanej vete, sa Kvaszovi napokon rozdvajila na dve [pozri text v zátvorke citácie]. Myslím, že o liečivom účinku Kvaszovho príkladu na antinómiu mysleného pojmu sa netreba rozširovať.

K poslednému odseku K.II.3 by som rád dodal, že v stati 2 sa „pojmem“ *explikuje* [viacerými spôsobmi a často len v náznakoch] a *nie delí*. Kvaszovo pripodobnenie „delenia“ pojmov na logické a psychické k deleniu guľičiek na umiestnené a guľičky vo fyzikálnom zmysle považujem za úplne pomýlené. Spolu s inými náznakmi svedčí o tom, že v Kvaszovej ontológii niet miesta pre [odpsychologizované] pojmy v logickom zmysle. Otvorene sa k psychologizmu nikde nehlási (keby som bol klasik, nazval by som jeho psychologizmus hanblivým), ale kontext vety „Guľička nemôže byť inak ako byť umiestnená“ nás priam vyzýva k tomu, aby sme v nej výrazy „guľička“, „niekde umiestnená“ nahradili slovami „pojmem“, „myslený“. V nasledujúcej vete je L. Kvasz opatrnejší: nepíše, že jestvujú iba myslené pojmy, ale že pojmy sú „nám dané vždy ako pojmy myslené“ [kurzíva — P.C.]. Jeho psychologizmus je niekde slabší, inde silnejší. Nečudo, keď sám zastáva názor, že „teória pojmov sa dá pestovať s rôznou mierou psychologizmu“. Čím je však táto miera určená? Hĺbkou ponoru pojmov do ľudskej psychiky? A môže sa tá miera zredukovať na nulu?

K.C.Záver. V závere svojho článku ma L. Kvasz kritizuje za to, že som „nedokázal“, čo som si vôbec nepredsavzal — viesť „útok na vývinovú teóriu... v rovine ontologickej“. Nepodarilo sa mi dešifrovať, čo za útok má na mysli, lebo ani v ostatnom texte záveru „nedokázal dostatočne jasne artikulovať“, kam vlastne mierí. Jeho pocit, že „to hlavné, čo [mi] na vývinovej teórii prekáža, leží v rovine ontologickej“, je naozaj len hmlistý pocit, ktorý by ťažko bližšie špecifikoval a ešte ťažšie zdôvodňoval. Moje stanovisko charakte-

rizuje ako „ontologické odmietnutie“, ale vôbec sa neunúva vysvetliť, v čom spočíva ontologickosť môjho odmietnutia vývinovej teórie pojmov v jej súčasnej podobe a ontologickosť mojich pochybností o možnostiach vybudovať vývinovú teóriu pojmov bez antinómií. Nevyjasnil — a samozrejme ani nezodôvodnil — ani svoje tvrdenie, že „rovina, na ktorej sa zakladá [môj] názor nie je rovinou, na ktorej [vediem] argumentáciu“. Chcel tým povedať, že argumentujem — a samozrejme zle — v rovine pojmov v logickom zmysle, ale svoj názor a útok rozvíjam v rovine pojmov, ktoré nazýva myslennými?⁷

Nemienim tu konštruovať dohady o tom, čo mal L. Kvasz vlastne na mysli, a reagovať na hypoteticky predpokladané pripomienky, s ktorými by mohol napokon tak či tak nesúhlasiť. Radšej pripojím niekoľko poznámok k ontologickým predpokladom, o ktoré som sa opierať pri písaní svojich statí. Musím zdôrazniť, že mojím cieľom nebolo zaoberať sa „ontologickým statusom bytia pojmov“. To je téma na celkom inú štúdiu, ak nie monografiu. Obidve state som písal r. 1986, teda v čase, keď sa vecná a nezaujatá diskusia dala viesť skôr v rovine logiky než ontológie,⁸ nehovoriac o tom, že táto rovina je mi bližšia a že som pevne presvedčený, že žiadna vývinová teória pojmov sa nevyhne riešeniu istých *logických* problémov (na niektoré z nich som sa snažil upozorniť aj vo svojich statiach). Platí to nielen o rôznych filozofických, ale aj o psychologických teóriách.

Hoci vo svojich príspevkoch sa koncentrujem najmä na logické a epistemologické otázky, pozornému čitateľovi nemohlo uniknúť, že ich kladím a rozvíjam na istom ontologickom pozadí, že okrem psychických pojmov predpokladám aj existenciu pojmov celkom inej povahy, ktoré nazývam pojmiami v logickom zmysle. Sú to vlastne entity z Popperovho tretieho sveta, kam okrem nich patria aj súdy v logickom zmysle, jazyky, logiky, vedecké i nevedecké teórie, normy a ich systémy, básne, romány, eseje, divadelné hry, programy pre počítače a mnohé iné výtvory ľudského ducha.

Nemôžem sa tu zaoberať rozdielmi medzi pojmiami z tejto oblasti a psychickými aktami či dispozíciami. V danej súvislosti sa musím obmedziť na poznámku, že moje úvahy boli zamerané výlučne na skúmanie možností vývinu pojmov z tretieho sveta. Nemyslím si však, že výsledky skúmania týchto pojmov sú pre psychologickú teóriu pojmov celkom indiferentné, skôr naopak. Napriek tomu otázku výstavby logicky korektnej teórie vývinu psychických pojmov považujem za otvorenú. Nemôžem a priori vylúčiť ani možnosť vývinovej teórie pojmov v logickom zmysle, ktorej sa podarí vyhnúť ťažkostiam a problémom, naznačeným v mojich statiach. Taká teória bude však vyzerať celkom inak ako teória, na ktoré bola zameraná moja kritika.

L Kvasz takú teóriu zatiaľ nepredložil a obávam sa, že tak skoro ani nepredloží, pretože koncepcia, ktorá sa črtá medzi riadkami jeho článku, nestojí na spoľahlivejších základoch, ale na nepodložených ilúziách. Nič presvedčivého neponúkol ani vo svojej kritike. Jeho výhrady nemajú povahu argumentov ani ich ilustrácií; sú to — ako sám píše — len nezáväzné nápady, ktoré nič nedokazujú ani nevyvracajú.

⁷ Odpoveď na výhradu obsiahnutú v tejto otázke som uviedol v časti, v ktorej reagujem na K.I.5.

⁸ Pôvodný text statí bol určený na diskusiu v odborných seminároch, ktoré sa konali na Katedra logiky FFUK v Bratislave. Tento text som pre časopis *Filozofia* trochu upravil a rozdelil na dve časti.

LITERATÚRA

1. BIRKHOFF, G. — MAC LANE, S.: Prehľad modernej algebry. Bratislava, Alfa 1979.
2. CMOREJ, P.: Vývin pojmov. Filozofia, 45, 1990, č. 3, 288—308.
3. CMOREJ, P.: Neradosťné dôsledky vývinového chápania pojmov. Filozofia, 45, 1990, č. 4, 387—395.
4. JUROVSKÝ, A.: Psychologia. Turčiansky sv. Martin 1949.
5. KVASZ, L.: Vývin pojmov — prečo nie? Filozofia, 46, 1991, č. 3—4, s. 372—379.
6. MEILI, R. — ROHRACHER, H.: Učebnice experimentální psychologie. SNP, Praha 1967.
7. PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava 1981.